

İmam Eş'ari ve Eş'arilik

Imam Ash'ari and Ash'arism

Mehmet Keskin, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 1. Baskı, 2013, 320 sayfa.

Büşra Altıparmak GÖKÇEK*

Öz

Türkiye'de çağdaş araştırmalar söz konusu olduğunda farklı disiplinlerin perspektifinden hem mezheplerin hem de fırkaların araştırma konusu yapıldığını görmekteyiz. Bu çalışmalara konu olan yapılardan biri de itikadî sahada varlık kazanmış olan Eş'arilik'tir. Bu doğrultuda çalışmamızda Eş'arilik adlı fırka ile ilgili olarak Mehmet Keskin tarafından kaleme alınan İmam Eş'ari ve Eş'arilik başlıklı kitabın tanıtımı yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, İmam Eş'ari, Eş'arilik, Fırka, Mezhep.

Abstract

When it comes to contemporary research in Turkey, we see that both sects and parties are the subject of research from the perspective of different disciplines. One of the structures that are the subject of these studies is the Ash'ari school, which has gained its existence in the field of faith. In this context, in our study, the book titled Imam Ash'ari and Ash'arism, written by Mehmet Keskin, about the sect called Ash'arism, will be introduced.

Keywords: History of Islamic Sects, Imam Ash'ari, Ash'arism, Sect, Madhab.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami Araştırmalar Enstitüsü, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye / altiparmakbusra92@gmail.com / <http://orcid.org/0000-0002-0564-1937>.

Türkiye’de çağdaş araştırmalar söz konusu olduğunda farklı disiplinlerin perspektifinden hem mezheplerin hem de fırkaların araştırma konusu yapıldığını görmekteyiz. Bu çalışmalara konu olan yapılardan biri de itikadî sahada varlık kazanmış olan Eş’arilik’tir. Öncelikle Eş’ariliğin kavramsal olarak ifade ettiği anlam alanının tespit edilmesinin önemli olduğunu düşünmekteyiz. Eş’arilik söz konusu olduğunda kurucusuna nispetle anılan bir fırka karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda bir tanım yapacak olur ise Eş’arilik, İslam düşünce tarihinde IV./X. ve V./XI. yüzyıllarda Ebu’l- Hasan el- Eş’arî (ö. 324/936) ve fikirleri etrafında oluşmuş kelâmî bir düşünce

ekolüdür.¹ Tanımdan anlaşıldığı üzere Eş’arilik kavramının, bir mezhebî kimlik olarak kullanılmaya başlanması Eş’arî’den sonra gerçekleşmiştir.²

İslam coğrafyasında geniş bir alana yayılmış ve Ehl-i Sünnet kavramının itikadî boyutunu oluşturan iki fırkadan biri olarak karşımıza çıkan Eş’arilik, çok yönlü dinamik yapısı sayesinde farklı kesimlere hitap edebilmiş ve onlar tarafından kabul görerek geniş bir toplumsal tabanda temsil imkânı bulmuştur. Bu sayede o, doğuşundan günümüze kadarki süreç içerisinde değişerek ve dönüşerek güncelliğini her dönemde korumayı başarabilmiştir. Günümüzde de ilahiyat alanında yapılan çalışmalar içerisinde Eş’ariliğin payının giderek artmış olması, söz konusu güncelliğin en önemli kanıtı olma niteliğine sahiptir.

Tanıtımına yer vermiş olduğumuz kitabın müellifi Prof. Dr. Mehmet Keskin’in çalışmaları, genel olarak İmam Eş’arî ve Eş’arilik üzerine odaklanmaktadır. Bu çerçevede muhtelif makaleleri, sempozyum bildiri kitaplarında yer alan tebliğleri, kitap ve kitap

¹ Mehmet Kalaycı, “Eşarilik”, *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat vd. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2021), 391.

² Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik - Maturidilik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2023), 56.

bölmeleri bulunmaktadır.³ Değerlendirmemize konu olan bu kitabı da Eş'arı'nın, Eş'ariliğin teşekkül sürecindeki başat rolünün tespiti amacıyla kaleme alınmıştır. Bu yönüyle ilgiyi hak ettiği düşünülmektedir.

Değerlendirmesine yer verdiğimiz eser, Prof. Dr. Mehmet Keskin tarafından 2005 yılında, Prof. Dr. Hasan Onat danışmanlığında Ankara Üniversitesi'nde tamamlanan *Eş'ariliğin Teşekkül Süreci 'el-Eş'arı Dönemi'* başlıklı doktora tezinin yeniden gözden geçirilerek 2013 tarihli birinci baskısı olan *İmam Eş'arı ve Eş'arilik* başlıklı kitabıdır. Kitapta İslam coğrafyasında geniş kabul gören Eş'ariliğin teşekkül süreci İmam Eş'arı ile sınırlandırılarak Eş'arı'nın hayatı, eserleri, fikri merhaleleri, görüşleri ve onun fikirleriyle Eş'arilik içerisindeki konumu⁴ ele alınmıştır. Böylelikle yazar, Eş'arı ve onun takipçileriyle aralarında farklılıklarının olup olmadığı hususunu aydınlatmayı amaçlamıştır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde incelemiş olduğumuz kitabın, şahıs merkezli bir çalışma olduğunu söylememiz mümkündür.

Eser giriş, sonuç ve kaynakça dışında üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde yazar, genel hatlarıyla çalışmaya hazırlık mahiyetinde konulara değinmiştir. Üç başlık şeklinde kurgulanan kitabın giriş bölümünün ilk başlığı olan "Konunun Önemi ve Sınırlandırılması" başlığı altında yazar, Eş'ariliğin, İmam Eş'arı ile sınırlandırılarak ele alınmış olduğunu ifade ederek hicri IV. asrın sonları ile V. ve VI. asırları içine alan Eş'arı sonrası Eş'ariliği kapsam dışında bıraktığını belirtmektedir. Kaldı ki yazarın ifadesiyle bu dönem, Eş'ariliğin sistemli bir kelamî yapı hüviyeti kazandığı ve İslam

³ Müellifin yayınları için bkz. Mehmet Keskin (makaleler), *İmam Eş'arı'nın İman Risalesi* (2022), *Eş'arı Mu'tezile'den Neden Ayrıldı* (2017), *İmam Eş'arı ve Ehl-i Sünnet Mezhebine Katkısı* (2016), *Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile Makalat Geleneği 'el-Eş'arı ve el-Belhî Örneği'* (2014), *Eş'arı Düşünce Sisteminde İman Anlayışı* (2007), (kitap ve kitap bölümleri), *İmam Eş'arı'nın Hayatı* (syf.28-107, 2016), *İmam Eş'arı ve Eş'arilik* (2013), (tebliğiler), *Eş'arı Vehhabî Mücadelesi: Ebu Hamid b. Merzûk'un "Berâetü'l-Eş'ariyyin min Akaidi'l-Muhaltifin" Eseri* (syf. 30-32, 2019), *Erken Dönem Müfrit/Ekstrem Bir Eleştiri Örneği: el-Ahvâzi'nin Eş'arı Eleştirisi* (syf. 223-234, 2019), *Harici Fırkalar Bağlamında Eş'arı ve Malati'nin Mezhepler Tarihi Yazıcılığının Mukayesesi* (syf. 413-426, 2018), *Eş'arı Düşünce Sisteminde İnsanın Özgürlük ve Sorumluluk Sınırları* (syf. 331-352, 2018), *İmam Eş'arı ve Mezhebi Hakkındaki Galat-ı Meşhurlar Üzerine Bir İrdeleme* (syf. 259-272, 2014), *İlk Dönem Şafii- Eş'arı İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme* (syf. 345-368, 2014), *İmam Eş'arı: Geleneğe Dönüş el-İbane* (syf. 69-83, 2009).

⁴ Mehmet Keskin, *İmam Eş'arı ve Eş'arilik* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013), 14.

coğrafyasında geniş bir alana yayılması ile ilgili bir süreç olduğu için çalışmanın sınırlarını aşmaktadır.⁵

Buradan hareketle dikkat çekmek istediğimiz ilk husus, çalışmanın başlığı ile ilgili olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmanın doktora tez başlığı ile onun kitap olarak basılmış halinin başlığı, birbirinden farklıdır. Öncelikle doktora tezinin başlığı üzerinden bir değerlendirme yapacak olur isek *Eş'ariliğin Teşekkül Süreci 'el-Eş'arî Dönemi'* başlıklı ifadeden Eş'ariliğin, İmam Eş'arî döneminde teşekkül ettiği anlaşılmaktadır. Oysaki bu durum, İslam Mezhepleri Tarihi perspektifinden sorunludur. Çünkü hiçbir mezhep, kurucu figürün hayatta olduğu dönemde teşekkül etmez. Ayrıca İmam Eş'arî, bir mezhep kurma iddiasıyla ortaya çıkmamıştır. Aksine Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra mevcut kelamî birikimiyle birlikte orta yolu temsilen Ehl-i Sünnet'in ilk kelamcıları sayılan Küllâbilerin saflarına katılmıştır. Vefatından yıllar sonra Küllâbi gelenek, isim değişikliği yaşayarak ve Eş'arî'nin bu gelenek içerisindeki karizmatik kişiliğine binaen onun adına nispetle Eş'arilik olarak anılmaya başlanmıştır.⁶ Bu sebeple teşekkül sürecini Eş'arî dönemi ile sınırlı bir şekilde ele almak, mezheplerin değişen, dönüşen, gelişen yapılar olduğunu ve teşekkül süreçleri ile ilgili tarihi gerçeklikleri göz ardı etmek anlamına gelmektedir.

Eş'arilik söz konusu olduğunda Eş'arî'nin fırka içerisindeki konumunu taban olarak ifade etmek mümkündür. Çünkü Eş'arî'nin görüşlerinin üzerine yeni bir şeyler katan takipçileri, Eş'ariliği sistemli bir yapı hüviyetine kavuşturmuşlardır. Bu bağlamda özetle ifade edilebilir ki kurucu figür olarak sunulan insanlar, aslında fikir hareketlerinin değil o fikir hareketlerini besleyen zihniyet ve kavramların kurucularıdır.⁷ Bu sebeple kanaatimizce Eş'ariliğin fikirlerinin kaynağı olarak İmam Eş'arî'yi görmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Yazarın kitapta bu sorunun farkına vararak başlık değişikliğine gitmiş olduğunu görmekteyiz. Ancak başlık değişikliğinin tek başına yeterli olmadığını hemen belirtmemiz gerekmektedir. Çünkü kitabın içeriğinde Eş'ariliğin gelişimini Eş'arî döneminde tamamladığı ön kabulü ile söz konusu yaklaşım devam ettirilmektedir.

⁵ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arilik*, 14.

⁶ Konu ile ilgili detaylı bilgi için bakınız Mehmet Kalaycı, "Eş'ariliğin Tarihsel Arka Planı: Küllâbilik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/2 (Ağustos 2010), 399-431.

⁷ İsmail Akkoyunlu, "Çok Uzak Çok Yakın: İbn Teymiyye ve Selefilik", *Din ve Hayat Dergisi* 47 (Temmuz 2023), 57.

Giriş kısmı içerisinde yer alan ikinci başlık olan “Metot” başlığına gelindiğinde ise İslam Mezhepleri Tarihi disiplinin perspektifinden “fikir-hadise irtibatı”, “fikirler ve şahıslar üzerinde derinleşme” ve “betimleyici tasvir”⁸ usul ilkelerinden faydalanarak objektif bir tutumla çalışmanın vücut bulduğunu görmekteyiz. Yazar, bu kısımda ayrıca Eş’arî’nin fikirlerini kendi eserlerini esas alınarak tespit etmeye çalıştığını belirtmektedir.⁹

Giriş bölümünün son kısmı olan “Kaynaklar” başlığı ise üç alt başlıkta incelenmiştir. Eş’arî’nin görüşlerinin tespitinde ilk olarak Eş’arî kaynaklar, onlar içerisinde de öncelikle Eş’arî’nin kendi eserleri esas alınmıştır.¹⁰ İkinci alt başlıkta Eş’arî olmayan kaynaklardan konu ile ilgileri bağlamında faydalanılmıştır.¹¹ Üçüncü alt başlıkta ise Eş’arî üzerine yapılan çağdaş araştırmalara değinilmiştir.¹²

Eserin birinci bölümü “Eş’arî’nin Fikri Arka Planı” başlığını taşımaktadır. İki alt başlık altında incelenen bölümde öncelikle “Sosyo-Politik ve Kültürel Durum” başlığına yer verilmekte, sonrasında ise “Dini Durum” başlığına geçilmektedir. Bu ilk bölümde yazar, genel olarak sosyokültürel açıdan Eş’arî’nin yaşadığı dönem ve o dönemdeki dini durumu Mu‘tezile, Ashâbu’l-Hadis ve Küllâbiler üzerinden ele alarak Eş’arî’nin fikrî arka planını ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Eş’arî, Abbasi devletinin siyasi anlamda gerileme sürecine girdiği ancak ilmi ve kültürel açıdan parlak olan ikinci dönemde yaşamıştır.¹³ Basra ve Bağdat gibi önemli ilim merkezlerinde yetişen Eş’arî’nin yaşadığı zaman diliminde bölgede etkili olan iki önemli yapı Mu‘tezile ve Ashâbu’l-Hadistir. Yazarın da dikkat çektiği üzere nakilden çok aklı öncelemesi Mu‘tezile’nin, nassın zahirine bağlı kalarak akla ve yoruma yönelenleri bid‘atçılıkla suçlaması Ashâbu’l-Hadis’in en belirgin özelliğidir.¹⁴ Bu iki grubun orta yolunu temsilen hem Ehl-i Sünnet’in ilk kelamcıları hem de Eş’arîlerin öncüleri olarak kabul edilen Küllâbiler de o dönemde karşımıza çıkan gruplardan biridir. Bu çerçevede ele alındığında yazarın da işaret ettiği gibi Eş’arî düşüncüyü etkileyen, onun doğuşuna zemin hazırlayan ve fikrî oluşumunda önemli paya sahip

⁸ Keskin, *İmam Eş’arî ve Eş’arîlik*, 15-16.

⁹ Keskin, *İmam Eş’arî ve Eş’arîlik*, 16.

¹⁰ Keskin, *İmam Eş’arî ve Eş’arîlik*, 17-42.

¹¹ Keskin, *İmam Eş’arî ve Eş’arîlik*, 42-44.

¹² Keskin, *İmam Eş’arî ve Eş’arîlik*, 44-48.

¹³ Keskin, *İmam Eş’arî ve Eş’arîlik*, 56.

¹⁴ Keskin, *İmam Eş’arî ve Eş’arîlik*, 59.

olan grupların Mu'tezile, Ashâbu'l-Hadis ve Küllâbiler olduğunu¹⁵ ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Bu noktada Eş'arî ve Eş'arîliğin adı geçen gruplar ile ilişkisinin mahiyetinin ne ölçüde olduğu sorusu akla gelmektedir. İmam Eş'arî'nin önceleri Mu'tezile'ye mensup olması ve hayatının o döneminde elde etmiş olduğu kelimî birikiminin bir yansıması olarak o ve takipçileri, kelamî cedel aracı olarak kullanmıştır. Bu noktada Eş'arîliğin, Mu'tezileyle metot benzerliğine sahip olduğunu söylememiz mümkündür.

Akıl-nakil dengesini sağlamaya çalışırken nakle verdikleri önem hususunda Ashâbu'l-Hadis ile Eş'arîlik arasında bir yakınlık söz konusudur. İmam Eş'arî, Ashâbu'l-Hadis'in görüşlerinden bir kısmına muhalefet etmiş olsa da bir kısmına ise katılıp kelimî delillerle temellendirmeye çalışmıştır. Özellikle Ashâbu'l-Hadis'in önemli iki fıkıh mezhebi olan Şâfilik ve Mâlikilik, Eş'arîlik ile etkileşime girerek onun toplumsal tabanının genişlemesine yardımcı olmuştur. Eş'arîliğin itikadî temelinin oluşumunda ise uzlaşmacı bir tavır sergileyen Küllâbiliğin payı büyüktür.

Eserin ikinci bölümü "Eş'arî'nin Hayatı, Eserleri ve Fikri Merhaleleri" başlığını taşımaktadır. Üç alt başlık altında incelenen bölümde sırasıyla "Eş'arî'nin Hayatı", "Eş'arî'nin Eserleri" ve "Eş'arî'nin Fikri Merhaleleri" başlıklarına yer verilmiştir. Soy, doğumu, vefatı, kişiliği, hocaları ve talebeleri hakkında bilgilerin yer aldığı ilk başlık altında Eş'arî'nin tüm yönleriyle hayatı ele alınmıştır. Özellikle hocaları hakkında bilgilerin verildiği kısımda Eş'arî'nin hem Mu'tezilî gelenek hem de Ehl-i Hadis mensubu hocalardan ders aldığı dikkat çekmektedir. Bu husustan hareketle müstakil bir başlık altında incelenen Eş'arî'nin fikri değişim sürecinde Şâfiî hadis ve fıkıh hocalarının etkisinin olabileceği düşünülmektedir.

Eserin ikinci bölümünün ikinci başlığı altında Eş'arî'nin eserleri incelenmektedir. Eş'arî'nin eserlerinin sayısı hakkında birbirinden farklı rivayetlerin olması sebebiyle yazar, bu kısımda öncelikle Eş'arî'nin eserlerinin tespiti noktasında esas alınan kaynaklar olarak İbn Asâkir'in (ö. 571/ 1176) *Tebyin* ve İbn Fûrek'in (ö. 406/ 1015) *Mucerredü Makâlât* adlı eserlerine temas etmektedir.¹⁶ Bu çerçevede Eş'arî'ye nispet edilen kırk bir eser ismine yer veren yazar, bazı eserlerin içerikleri hakkında bilgiler verirken bazılarını ise ismen zikretmektedir. Ayrıca bu başlığın son kısmında yazar, Eş'arî'nin eserleri arasında en çok bilinen ve onun fikirlerinin tespiti

¹⁵ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 62.

¹⁶ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 113.

noktasında en çok başvurulan eserler olarak *Risâle ila Ehl-i Sağr*, *İstihânu'l-Havd*, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, *el-Luma'* ve *el-İbâne* isimli eserlerini belirtmektedir.¹⁷

Eş'arî'nin geçirdiği fikri değişim sürecinin ele alındığı ikinci bölümün üçüncü başlığı ise kendi içerisinde “Eş'arî'nin Mu'tezile Dönemi”, “Eş'arî'nin Mu'tezile'den Dönüşü ve Nedenleri”¹⁸ ve “Eş'arî'nin Mu'tezile Sonrası Dönemi” şeklinde üç alt başlıkta incelenmiştir. Eş'arî'nin fikri merhalelerinin ilki olarak ittifakla kabul edilen Mu'tezile mensubu olduğu dönem hakkında kaynaklarda yeterli bilginin bulunmadığını belirten yazara göre hocası Cübbâî'nin yanında yetişmesi ve zaman zaman onu temsilen tartışmalarda görevlendirilmesinden hareketle Eş'arî'nin o dönemde Cübbâî ile aynı görüşleri paylaştığı ifade edilebilir.¹⁹ Eş'arî'nin Mu'tezile'den dönüşü ve nedenleri ile ilgili kısımda ise yazar, konuyu rüyalar, tartışmalar ve mevcut ortam başlıkları altında ele alarak konuyla ilgili farklı görüşleri birbirleriyle karşılaştırmalı olarak sunmuştur. Bütün bu görüşlerden hareketle yazar, Eş'arî'nin Mu'tezile'den dönüşünü tek bir nedene bağlamanın doğru olmadığını belirterek bu durumun kişisel ve psikolojik sebeplere bağlı bir olgu olduğuna dikkat çekmektedir.²⁰ Ayrıca yazar, Eş'arî'nin yeni sistemini oluştururken hem Mu'tezile'den almış olduğu akli metot hem de Ehl-i Hadis'ten aldığı tamamen nakle dayalı düşünce sisteminden faydalandığını ifade etmektedir.²¹ Yazar, farklılıkların ayrılığı tetiklediğinden hareketle Eş'arî'nin farklı düşünmesi ve problemlere farklı yaklaşmayı keşfetmiş olmasının onun dönüşünün asıl nedeni olduğunu vurgulamaktadır.²²

Eş'arî'nin fikri merhalelerinin incelenmiş olduğu başlığın son alt başlığında ise onun Mu'tezile'den ayrıldıktan sonraki dönemi ele alınmıştır. Bu dönem hakkında Eş'arî'nin *el-Luma'* ve *el-İbâne* isimli eserlerindeki metot, içerik, üslup ve diğer açılardan birbirleriyle zıt unsurları içermesinden kaynaklı olarak genel bir ihtilaf söz konusudur. Yazar, söz konusu bu iki eserin birbirleriyle olan tutarsızlığı, aidiyet noktasında Eş'arî ile olan ilişkileri ve tarihlendirilmesi gibi problemlerin çözümü amacıyla her iki eseri

¹⁷ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 125.

¹⁸ Konu ile ilgili detaylı bilgi için bakınız Mehmet Keskin, “Eş'arî Mu'tezile'den Neden Ayrıldı?”, *İlahiyat Akademi* 5 (Temmuz 2017), 93-112.

¹⁹ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 127.

²⁰ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 144.

²¹ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 144.

²² Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 145.

mukayeseli bir biçimde analiz etmiştir. Yazar, *el-İbâne* eseri ile ilgili problemlerin çözüme kavuşturulmasının belirleyici konumda olduğunu ifade etmektedir.²³ Çünkü *el-İbâne* genel görünüm itibarıyla hem Eş'arî'nin hem de onun takipçilerinin eserleriyle fikrî çelişki içermektedir. Sadece bu eser üzerinden değerlendirildiğinde Eş'arî'nin, Ehl-i Hadis ile aynı görüşleri paylaştığı yönünde bir algı oluşmaktadır. Buradan hareketle *el-İbâne*'nin, Eş'arî'nin fikirlerini tespit etme noktasında tek kaynak olarak kullanılmayıp başka kaynaklarla mukayeseli bir şekilde desteklenmesi gereği zorunlu olarak ortaya çıkmaktadır.

el-İbâne ve *el-Luma'* eserlerini karşılıklı analize tabi tutan yazar, Eş'arî'nin fikirlerini tespit noktasında *el-İbâne*'yi tek başına esas almanın sakıncalarını ortaya koyduktan sonra Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrıldıktan sonraki dönemde tek bir merhalesi olduğunu ifade etmektedir.²⁴ Eş'arî'nin kullandığı kelimî metot göz önüne alınacak olur ise onun, İbn Küllâb'ın yolundan giderek akıl ve nakil dengesini sağlayan bir sistem kurduğu ortaya çıkmaktadır. Yazar, Eş'arî'nin Mu'tezile sonrası dönemdeki fikrî merhalesi hakkındaki kanaatini bu doğrultuda açıkladıktan sonra söz konusu dönem ile ilgili iki farklı görüşün olduğunu belirterek bunları açıklama yoluna gitmiştir.²⁵ Bunlardan ilki Eş'arî'nin Mu'tezile sonrası dönemde tek bir fikrî merhalesinin olduğu, ikincisi ise birbirinden farklı iki ayrı merhalesinin olduğudur.

Eş'arî'nin Mu'tezile sonrası dönemde tek bir merhalesi olduğunu söyleyenler üç görüş altında ayrılmıştır.²⁶ İlk görüşe göre Eş'arî'nin, İbn Küllâb'a tabi olarak orta yolu temsilen kelimî deliller ile desteklediği adına nispetle anılan Eş'arîliğin oluştuğu tek merhalesi vardır. İkinci görüşe göre Eş'arî, İbn Küllâb'ın yolu üzere yürümekle beraber Ahmed b. Hanbel'e intisap etmiş ve kendisinde halen itizalden kalma bazı izler söz konusudur. Üçüncü görüşe göre ise *el-İbâne*'de ifade ettiği üzere Eş'arî, Ahmed b. Hanbel'e tabi olmuştur.

Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra birbirinden farklı iki merhaleye sahip olduğunu söyleyenler ise iki ayrı görüş ortaya atmaktadır. Bu görüşte olanlar Eş'arî'nin toplamda üç fikrî merhalesinin olduğunu söyleyerek ilk merhalesinin Mu'tezile dönemi olduğunda ittifak etmektedirler. Ayrıştıkları nokta ise Mu'tezile'den ayrıldıktan sonraki dönemde Eş'arî'nin önce Ashâbu'l-Hadis'e mi

²³ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 149.

²⁴ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 163.

²⁵ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 163.

²⁶ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 164.

yoksa Küllâbilere mi bağlı olduğu hususunda karşımıza çıkmaktadır.²⁷ Bu bağlamda birinci görüşe göre Eş'arî ilk olarak İbn Küllâb'ın yolundan giderek eserler kaleme almıştır. Sonrasında vefatına yakın Bağdat'a gelerek *el-İbâne* isimli eserini yazmış ve Ashâbu'l-Hadis'e bağlılığını ilan etmiştir. İkinci görüş ise öncekinin tam tersidir. Eş'arî ilk olarak Ashâbu'l-Hadis'e katılmış ve bu dönemde *el-İbâne* isimli eserini yazmıştır. Sonrasında ise orta yolu temsilen Küllâbilere bağlanmış ve kendi sistemini oluşturmuştur. Bu dönemde de *el-Luma'* isimli eserini kaleme almıştır.

Yazar bu farklı görüşlerden hareketle Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrıldıktan sonraki dönemi ile ilgili bütün sorunların *el-İbâne* isimli eserin tarihlendirilmesi ve içerik açısından değerlendirildiğinde başta *el-Luma'* isimli eser olmak üzere Eş'arî ve Eş'arîliğin diğer eserleri ile çelişkiler arz etmesinden kaynaklandığını belirterek söz konusu hususu bu çalışma içerisinde aydınlatmayı amaçladığını vurgulamaktadır.²⁸

Eserin üçüncü ve son bölümü ise "Eş'arî'nin Fikirlerinin Eş'arîliğin Temel Prensiplerine Dönüşmesi" başlığını taşımaktadır. Üç alt başlık altında incelenen bölümde öncelikle "Tevhid" başlığı altında Allah'ın varlığı, birliği, sıfatları ve ru'yetullah konularına yer verilmiştir. İkinci olarak "Fiiller, İnsan Özgürlüğü ve Kesb Teorisi" başlığı altında Allah'ın fiilleri, insan fiilleri ve hüsün-kübuh (güzellik ve çirkinlik) konularına değinilmiştir. Son olarak da "Diğer Konular" başlığı altında nübüvvet, iman ve imamet konularından bahsedilmiştir. Diğer bölümler ile kıyaslandığında hacimli oluşuyla dikkat çeken son bölümde genel olarak Eş'arî ve Eş'arîlerin konular hakkındaki görüşleri belirtilerek benzeştikleri ve ayrıştıkları hususlar ortaya çıkarılmıştır.

Eserin sonuç kısmına gelindiğinde ise yazar, eser içerisinde başından beri savunduğu tez olan Eş'arîliğin teşekkül sürecinin aydınlatılması noktasında kilit isim olarak konumlandığı Eş'arî üzerinde derinleşmenin önemini bir kez daha belirtmektedir.²⁹ Yazara göre Eş'arîlik teşekkülünü İmam Eş'arî döneminde tamamlamış sonraki dönemlerde ise siyasi gücün desteğiyle toplumsal düzeyde temsil alanını genişletmiştir.³⁰ Öncesinde de ifade etmiş olduğumuz üzere bizim bu husus hakkındaki kanaatimiz ise hiçbir mezhebin, kendisine nispet edilen kurucu şahıslar hayattayken teşekkülünü tamamlamamış olduğudur. Çünkü söz

²⁷ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 169.

²⁸ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 172.

²⁹ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 307.

³⁰ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 307.

konusu bu sınırlı bakış açısı, değişen ve dönüşen yapılar olarak varlık bulan mezhep olgusunu belirli kalıplara hapsedmek anlamına gelmektedir. Ayrıca ifade edilmelidir ki bir mezhebin kurucu figürünün hayatta olduğu kısa dönem içerisinde teşekkül etmesi, zamansal açıdan mümkün değildir.

Eserin içeriğinde Eş'arî'nin *el-İbâne* isimli eserinin temel alınarak onun fikrî evrelerinin kategorize edilmesinin sakıncalarını başarılı bir şekilde ortaya koyan yazar, sonuç kısmında bu eserin esas alınarak Eş'arî'nin fikrî değişim süreci üzerine ileri sürülen tezlerin geçerliliğinin olmadığını belirtmektedir. Yazarın elde ettiği bulgular üzerinden varmış olduğu sonuç ise Eş'arî'nin biri Mu'tezile mensubu olduğu diğeri ise Mu'tezile sonrası olmak üzere iki fikrî döneminin mevcut olduğudur. Mu'tezile sonrası dönemi ise yöntemsel olarak İbn Küllâb'ın yolundan ilerleyerek Eş'arîliğin tarih sahnesine çıktığı fikrî merhalesidir.³¹

Sonuç bölümünde yer alan önemli tespitlerden bir diğeri ise Eş'arî'nin, Ahmed b. Hanbel'e tabi olduğu bir dönemin söz konusu olmayışıdır. Bu hususun en önemli kanıtı ise iki kesim arasındaki mevcut metod farklılığıdır.³² Eş'arî, fikirlerini temellendirme noktasında kelama başvururken Ahmed b. Hanbel'in anlayışında ise kelama karşı bir tepki vardır. Tespit edilen son husus ise Eş'arî ve onun takipçileri olan Eş'arîler arasında fikirler üzerinden büyük farklılıkların olmayışıdır.³³

Eş'arîliğin ilk dönemine klasik kaynaklardan hareketle ışık tutan kıymetli bir çalışma olan eser, bazı hususlarda eleştiriye açık hale gelmektedir. Bunlardan biri, bir bütün olarak incelendiğinde kitabın, tez hali ile yüksek oranda benzerlik göstermiş olmasıdır. Detaylı bir inceleme neticesinde tez ve kitap hali arasında hacimsel olarak çalışmanın içeriğinin değişmemiş olduğunu görmekteyiz. Bununla bağlantılı olarak dikkat çeken bir diğer husus ise tez çalışmasının hazırlandığı tarih ile kitap olarak basıldığı tarih arasında sekiz yıllık zaman zarfının mevcut olmasıdır. Bu zaman zarfında değişen, dönüşen ve yenilenen bilgiler ışığında içerikte değişiklikler yapmak kaçınılmaz olmaktadır. Ayrıca içerikte çalışmanın tez halinden kalan ifadelerin gözden geçirilmemiş olması da dikkat çekmektedir. Bu haliyle eserin gereken yenilemeler yapılmayarak güncellenmeden basılmış olduğunu ifade etmemiz mümkündür.

Tanıtımını yapmış olduğumuz *İmam Eş'ari ve Eş'arilik* isimli eser, İmam Eş'arî özelinde önemli analizler neticesinde çarpıcı tespitler

³¹ Keskin, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*, 308.

³² Keskin, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*, 308.

³³ Keskin, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*, 310.

yaparak Eş'ariliğin ilk dönemi hakkında birçok konuya açıklık getirmeyi amaçlamış ve bu amaca ulaşırken sistematik bir şekilde konuyu ele almış olduğu için okunmayı hak etmekte ve alan araştırmaları açısından önemli bir konumda bulunmaktadır. Metnin öne çıkan bir başka yönü ise Eş'ariliğin tarihi ve oluşumu açısından İmam Eş'arî, eserleri ve zihniyetine odaklanılmış olmasıdır. Her ne kadar hiçbir fırka ya da mezhep, kurucu figürün hayatta olduğu dönemde teşekkül etmese de Eş'arilik söz konusu olduğunda İmam Eş'arî ve görüşleri, diğer yapılara nazaran daha fazla öne çıkmaktadır. Eserin alana yapmış olduğu ve zikretmemiz gereken en önemli katkısı ise erken sayılabilecek bir dönemde İmam Eş'arî'nin geniş bir çerçevede farklı kesimlerle olan ilişki bağlamları üzerinden zihniyet analizini yaparak Eş'ariliğin fikrî yapı taşlarını aydınlatmayı amaçlamış olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında da metin, kendine özgü bir konum elde etmekte ve Eş'arilik araştırmaları içerisinde önemli bir yer edinmektedir. Son olarak ifade edilmelidir ki tanıtımına yer verdiğimiz eser, Eş'ariliğin oluşum sürecini İslam Mezhepleri Tarihi disiplininin temel usûl ilkelerini merkeze koyarak ele almış olması nedeniyle de ilahiyat araştırmaları açısından dikkat çekmektedir.

Kaynakça

- Akkoyunlu, İsmail. "Çok Uzak Çok Yakın: İbn Teymiyye ve Selefilik". *Din ve Hayat Dergisi* 47 (Temmuz 2023), 55-58.
- Kalaycı, Mehmet. "Eş'ariliğin Tarihsel Arka Planı: Küllabilik". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/2 (Ağustos 2010), 399-431.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eş'arilik - Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 4. Baskı, 2023.
- Keskin, Mehmet. *İmam Eş'arî ve Eş'arilik*. İstanbul: Düşün, 1. Basım, 2013.
- Onat, Hasan vd. (ed.). *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*. Ankara: Grafiker, 10. Basım, 2021.